

Piotr Madajczyk

INŻYNIERIA SPOŁECZNA – MIĘDZY BIOPOLITYKĄ A ETNOPOLITYKĄ

Inżynieria społeczna składa się z dwóch zasadniczych polityk: etnopolityki i biopolityki. Biopolityka ma za cel ukształtowanie takiego społeczeństwa, w którym nie obowiązuje już dawna zasada, że władza ma prawo decydowania o śmierci, ale zaczyna ona występować jako zarządzająca życiem, rozwijająca je, gospodarująca nim. Jej najważniejszym zadaniem nie jest już tylko pobieranie określonych świadczeń, ale ich kontrola i zwiększanie efektywności¹. Etnopolityka natomiast stawia sobie za cel stworzenie państwa jednolitego pod względem narodowym, chociaż niekiedy były to projekty bardziej skomplikowane, jeśli chodzi o strukturę narodu (np. Czechosłowacja czy też Jugosławia). W biopolityce i w etnopolityce obowiązuje ta sama zasada, że chodzi zarówno o zdyscyplinowanie indywidualnego ciała, jak i narzucenie określonych norm całemu ciału narodu. Celem dalszych rozważań jest spojrzenie na zasadnicze kierunki rozwoju projektów inżynierii społecznej w Europie Środkowej (Niemcy), Środkowo-Wschodniej (Polska i Węgry) oraz na pograniczu między tą ostatnią a Europą Południowo-Wschodnią (Chorwacja). W jakim kontekście politycznym, społecznym, kulturowym i ekonomicznym powstają one, w jaki sposób powiązane są z nauką, ale także uwarunkowane religią?

W projekcie biopolitycznym ulepszenia narodu lub rasy należało wzmocnić wartościowych członków wspólnoty, a wykluczyć uznanych

---

¹ Por. Th. Lemke, *Gesunde Körper – kranke Gesellschaft? Medizin im Zeitalter der Biopolitik* „Zeitschrift für Biopolitik“ 2003, nr 2, s. 67–71, tutaj s. 67.

za biologicznie „bezwartościowych”, przede wszystkim przy użyciu eugeniki negatywnej i pozytywnej, medycyny, edukacji, higieny publicznej i podnoszenia poziomu zdrowia publicznego. Projekt ten miał rozwiązać problem niedopasowania społecznego, postrzeganego w silnie biologicznych kategoriach, i miał znaczenie pierwszoplanowe w narodach tworzących ukształtowane już wspólnoty państwowe, w których dokonał się zasadniczy proces ujednoczenia na bazie etniczności lub innych lojalności (np. Stany Zjednoczone). Biopolityka, a szczególnie eugenika, była odpowiedzią na wyzwania nowoczesności. Zgodnie ze stwierdzeniem Francisa Galtona eugenika jest nauką, która zajmuje się wszystkimi czynnikami „doskonającymi wrodzone cechy rasy, również tymi, które rozwijają te cechy w najwyższym stopniu”². Eugenika częściowo opierała się na błędnych założeniach, jej przedstawiciele przeceniali wpływ dziedziczenia, ale nie była jedynie pseudonauką, natomiast popełniane przez nią błędy były proporcjonalnie wielkie do braku lub ograniczonej wiedzy o mechanizmach dziedziczenia. W projekcie etnopolitycznym dążono do ukształtowania narodu jako jednolitej wspólnoty narodowej, przez wykluczenie osób uznanych pod względem narodowym za „bezwartościowe”. Miał on kluczowe znaczenie w państwach nowo powstających (albo ruchach narodowych do nich dążących), w których występowało silne zróżnicowanie ludności pod względem narodowościowym i religijnym. Były to szczególnie ziemie wchodzące w skład Imperium Rosyjskiego, monarchii austro-węgierskiej, Imperium Osmańskiego, oraz wschodniej części Rzeszy Niemieckiej.

Przy realizacji biopolityki zazwyczaj odnoszono biopolityczne kryteria do konkretnych osób i rodzin, nawet jeżeli czyniono to w sposób błędny. Niekiedy jednak, gdy kryteria społeczne i biologiczne nakładały się na siebie, polityka ta w praktycznej realizacji bliska była genocydu. Dobrym przykładem są żyjące na marginesie tradycyjnej społeczności w Kanadzie czy też Australii. Bardziej zróżnicowanych narzędzi używano w etnopolityce, zawierały się one między działaniami służącymi homogenizacji państwa (przymus pośredni, dyskryminacja, asymilacja) a działaniami mającymi za cel usunięcie ze swojego terytorium społecz-

---

² F. Galton, *Eugenika: jej definicje i cele*, „Dialogi Polityczne” 2008, nr 10, s. 19–20.

ności uznanych za obce, opartymi na bezpośrednim przymusie, które określam jako czystki etniczne. Czystki etniczne obejmują szerokie spektrum działań, jak przymusowe przesiedlenia i deportacje.

Najbardziej radykalną formą czystek etnicznych jest genocyd. Może on mieć charakter intencjonalny, szczególnie gdy oparty jest na ideologicznych założeniach, służy realizacji celów ideologicznych. Częściej jest jednak strategią działania, przyjmowaną w określonej sytuacji, dla osiągnięcia największej korzyści i realizacji swoich celów. Często nie jest celem, do którego realizacji dąży się konsekwentnie przez długi okres, ale właśnie taką strategią, określaną przez dynamikę sytuacji i powstałą w konkretnych uwarunkowaniach historycznych. Nie sposób także przyjąć, że Holocaust miał zasadniczo odmienny charakter od czystek etnicznych, w świetle badań wskazujących, że nie był działaniem wcześniej zaplanowanym i konsekwentnie realizowanym, ale opartym na rasistowskiej ideologii procesem radykalizacji, który wobec niemożności pozbycia się (przesiedlenia) tej grupy ludności prowadził do jej fizycznej eksterminacji.

Relację między biopolityką i etnopolityką a ruchami politycznymi określić można następująco:

Polityczne uwarunkowania inżynierii społecznej

Skrajna lewica	Demokratyczna lewica	Demokratyczna prawica	Skrajna prawica	Skrajna prawica	Demokratyczna prawica	Demokratyczna lewica	Skrajna lewica
					↓		
Etnopolityka: 1. Formowanie narodu etnicznego, określanie kryteriów ekskluzji i inkluzji: – homogenizacja – czystki etniczne (w tym ludobójstwo).				Biopolityka: 1. Eugenika pozytywna i negatywna, eutanazja. 2. Higiena, higiena publiczna, mikrobiologia, opieka zdrowotna. 3. Modernizacja: Statystyka, architektura, ekologia ^a , feminizm.			

↓

↓

Między internaci- onaliz- mem a nacjo- nalizmem	Ideologia narodo- wa (prze- ważnie inkluzja	Ideologia narodo- wa (prze- ważnie wyklucze- nie	Ultra- nacjo- nalizm (wyklu- czenie)	Eugenika negatyw- na i pozy- tywna	Prze- ważnie eugenika pozy- tywna	Prze- ważnie eugenika pozy- tywna	Nega- tywna eugenika społeczna (kryteria klasowe)
--	---	---	--	---	---	---	--

^a Na przynależność ekologii do grupy ruchów, będących odpowiedzią na wyzwania modernizacji, wskazuje G.E. Allen, „*Culling the Herd*”: *Eugenics and the Conservation Movement in the United States, 1900–1940*, „*Journal of the History of Biology*” 2013, nr 43: 31–72, analizując podobieństwo między ekologią a eugeniką oraz zaangażowanie niektórych osób w obydwa te ruchy. Jako cechy wspólne wymienia przekonanie o niebezpieczeństwie degeneracji (s. 35).

Przede wszystkim wewnątrzpolityczne uwarunkowania i potrzeby decydowały o tym, jakie narzędzie inżynierii społecznej odgrywać będzie decydującą rolę. Odmienne proporcje w poszczególnych krajach między biopolityką a etnopolityką wynikały głównie z różnicy szybkości procesów modernizacji państw i społeczeństw. Oznacza to, że nie mamy do czynienia z zasadniczą odmiennością, gdyż zarówno w analizowanej części Europy nie odwoływano się jedynie do herderowskiej tradycji wspólnoty etnicznej i spotykamy elementy biopolityki, jak i w krajach Europy Zachodniej nie traktowano wszystkich swoich obywateli jako równoprawnej wspólnoty, stosując nie tylko społeczne mechanizmy wykluczania, ale także oparte na kryteriach etnicznych i rasowych.

Biopolityka rozwijała się wcześniej i prowadzona była w znacznie szerszym zakresie w Europie Zachodniej, m.in. jako element budowy opiekuńczego państwa dobrobytu (*welfare state*)³. Jej rosnąca rola widoczna była wraz z postępującą indywidualizacją, sekularyzacją, racjonalizacją, uprzemysłowieniem i urbanizacją, wzrastającą rolą państwa i rozbudową jego aparatu biurokratycznego. Ludność jako fizyczna substancja stawała się coraz ważniejszym przedmiotem życia politycznego, gospodarczego i rozważań naukowych, powstawały ruchy higieniczne⁴. Zdrowie, wyżywienie czy też seksualność przestawały być spr-

³ R. Wecker, *Eugenics – a Concept of Modernity?*, w: R. Wecker et al. (red.), *Wie nationalsozialistisch ist die Eugenik? Internationale Debatten zur Geschichte der Eugenik im 20. Jahrhundert*, Wien – Köln – Weimar 2009, s. 23–38, tutaj s. 23–24.

⁴ U. Ferdinand, *Medizinische Policey – Anfänge der Sozialmedizin und Demographie in den Staatswissenschaften*, w: R. Mackensen (red.), *Bevölkerungsforschung und Politik in Deutschland im 20. Jahrhundert*, Wiesbaden 2006, s. 254–284, tutaj 254–255.

wą prywatną, gdyż od nich zależała kondycja państwa. Trwał proces „unaukowienia zagadnień społecznych”, czyli wykorzystywania nauk społecznych w rozwiązywaniu różnych problemów życia społecznego⁵. W latach osiemdziesiątych XIX wieku rozpoczęto szeroką dyskusję o praktycznym zastosowaniu wiedzy z zakresu nauk społecznych.

Sprzyjał zmianom ówczesny kryzys ekonomiczny i rosnące poczucie niestabilności. Dominował progresywizm, przekonanie o konieczności naukowego planowania rozwoju, skoro rozwój społeczny i ekonomiczny stają się zbyt skomplikowane, aby rozwijać się w niekontrolowany sposób. Coraz większą rolę odgrywały regulacje prawne i administracyjne, rosła rola nauki, w której ukształtowane zostały wtedy związane z biopolityką dziedziny. Panował kult wydajności i efektywności, do czego dodano ocenę, że dziedziczne złe cechy te pozytywne tendencje blokują⁶. Słabła liberalna wiara w mechanizmy samoregulacji, oparte na wolnej woli i odpowiedzialności indywidualnej, wobec których niepotrzebna jest interwencja państwa. Słabło przekonanie, że wszyscy ludzie są równi, nabierało na sile odmienne – że naturalną cechą istniejącego porządku jest nierówność⁷. Następował odwrót od myślenia o problemach społecznych jako nieubłagany losie, przejście do traktowania ich jako zaniedbań i problemów, które należy rozwiązać. Ta zmiana sposobu myślenia była dzieckiem oświecenia, dzieckiem wiary w postęp w obszarze politycznym, społecznym i ekonomicznym. A zarazem dzieckiem dominacji ekonomii nad innymi obszarami życia i tworzonych przez to wewnętrznych napięć⁸. Higiena

---

⁵ O unaukowieniu: B. Ziemann, R.F. Wetzel, D. Schumann, K. Brückweh, *Introduction: The Scientization of the Social on Comparative Perspective*, w: K. Brückweh, D. Schumann, R.R. Wetzel, B. Ziemann (red.), *Engineering Society. The Role of the Human and Social Sciences in Modern Societies, 1880–1980*, Basingstoke 2012, s. 1–40, tutaj s. 2. Zgodnie z nimi traktują to pojęcie jako neutralne, odmienne od terminu „scientism” Friedricha von Hayeka.

⁶ R. Lutz, *Embedding the Human and Social Sciences in Western Societies, 1880–1980: Reflections on Trends and Methods of Current Research*, w: K. Brückweh, D. Schumann, R.R. Wetzel, B. Ziemann (red.), *Engineering Society. The Role of the Human and Social Sciences in Modern Societies, 1880–1980*, Basingstoke 2012, s. 41–56, tutaj s. 42.

⁷ B. Ziemann, R.R. Wetzel, D. Schumann, K. Brückweh, *Introduction...*, s. 3–4, 12.

⁸ T. Geisen, *Sozialstaat in der Moderne. Zur Entstehung sozialer Sicherungssysteme in Europa*, w: K. Kraus, T. Geisen (red.), *Sozialstaat in Europa. Geschichte – Entwicklung – Perspektiven*, Wiesbaden 2001, s. 21–42, tutaj s. 22–23.

była w tej perspektywie narzędziem ekonomii politycznej, bo ograniczenie chorób i śmiertelności oznaczało liczniejszą, sprawniejszą siłę roboczą oraz mniejsze wydatki na opiekę zdrowotną.

Częścią tego dyskursu była eugenika i przekonanie, że należy tak wychowywać jednostki, aby były pożyteczne dla społeczeństwa, ale nie pod przymusem, tylko przez ukształtowanie i wpojenie im mechanizmów samoregulacji. Eugenika rozwinęła się najwcześniej w Anglii i Szwecji, obejmując takie obszary jak kontrola urodzeń, legalizacja aborcji, regulacje dotyczące małżeństw, sterylizacja, higiena społeczna: ochrona dzieci i matek, zwalczanie gruźlicy i chorób wenerycznych, zwalczanie chorób psychicznych. Od końca XIX wieku na dynamice przybrał ruch abstynencki, w którym silnie podkreślano negatywny wpływ alkoholu na płód. W eugenikę wpisane było wyobrażenie „życia bezwartościowego”, aczkolwiek znaczenie i stopień radykalizacji tego terminu były zróżnicowane. Bezwartościowe są te jednostki, które nie dokonają interioryzacji kategorii porządku obowiązujących w nowoczesnym, burżuazyjnym społeczeństwie, kategorii uważanych za kryterium wolności i normalności⁹.

Trudniejszy jest opis inżynierii społecznej w Europie Środkowo- i Południowo-Wschodniej, pojawia się niebezpieczeństwo postrzegania narodów tych części Europy jednostronnie, w perspektywie radykalnego nacjonalizmu. Marius Turda i Paul J. Weindling pisali we wstępie do pierwszej książki, wydanej pod ich redakcją i mającej pokazać zagadnienia eugeniki, narodu i rasy w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej, że „państwo było państwem narodowym, a etniczna większość w nim reprezentowała naród. Definiowanie narodu w międzywojennej Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej było jednoznaczne z usprawiedliwianiem dominacji danej większości etnicznej. W tym kontekście eugenika i nacjonalizm rasowy proponowały najbardziej pociągającą definicję narodu, opartą na biologicznym prawie dziedziczenia”. Następnie dodawali: „Wymieszanie rasowego nacjonalizmu z eugeniką w latach 1900–1940 dostrzec można w trzech grupach idei i ideologicznych zobowiązań: a) profesjonalizacja medycyny; b) pojawienie się „naukowej” wersji nacjonalizmu; oraz c) syntezy volkistow-

---

⁹ Por. *ibidem*, s. 30.

skiej ideologii biomedycznej z antysemityzmem”. Ostatecznie, w tej ocenie, eugenika i nacjonalizm rasowy przekształciły państwo z podmiotu zarządzanego abstrakcyjnym prawem w stróża narodu regulowanego prawem biologicznym¹⁰. Ocena ta była silnie ideologiczna, odwoływała się przede wszystkim do badań nad historią Węgier i Rumunii, ale miała niewiele wspólnego, przykładowo, z zawartymi w dalszej części przywoływanej pracy wnioskami odnośnie do Polski czy też Czech¹¹.

W kolejnej książce, wprawdzie poświęconej zagadnieniom Europy Południowo-Wschodniej, Marius Turda wraz ze współautorami odeszli od wcześniejszego jednostronnego ujęcia, poszerzając perspektywę i pisząc o zdrowiu, higienie i eugenice jako kluczowych w prowadzonej tam biopolityce, oraz definiując interesujące ich zagadnienie jako społeczną historię medycyny i zdrowia. Dostrzegli, w sposób bardziej niż wcześniej zróżnicowany, że higiena–eugenika–zdrowie były częścią budowy państw, a realizujący ją polityczni autorzy równocześnie kształtowali narody. Wniosek ten był jeszcze trochę niedopowiedziany (*in such agendas the idea of the nation was particularly salient*), ale wskazywał już na zmianę perspektywy, mimo podkreślania, że przynależność i tożsamość narodowa opierała się na biologicznych metaforach/obrazach¹².

W interesującej nas części Europy modernizacja następowała znacznie wolniej niż w krajach Europy Zachodniej, gdyż był to obszar peryferyjny, tym bardziej peryferyjny im położony dalej na wschodzie lub południowym wschodzie. Gdy zachodnia Europa przyspieszyła w XIX wieku, jej południowy wschód znajdował się w stagnacji lub rozwijał się powoli¹³. W połowie XIX wieku, gdy produkt narodowy brutto w centrum Europy (Niemcy, Francja, Belgia, Szwajcaria) wynosił 100,

---

¹⁰ M. Turda, P.J. Weindling, *Eugenics, Race and Nation in Central and Southeast Europe, 1900–1940: A Historiographic Overview*, w: iidem, „Blood and Homeland”. *Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940*, Budapest 2007, s. 1–20, tutaj s. 7.

¹¹ Por. M. Šimůnek, *Eugenics, Social Genetics and Racial Hygiene: Plans for the Scientific Regulation of Human Heredity in the Czech Land, 1900–1925*, w: M. Turda, P.J. Weindling, „Blood and Homeland”, s. 145–166; M. Gawin, *Progressivism and Eugenic Thinking in Poland, 1905–1939*, w: ibidem, s. 167–186.

¹² Ch. Promitzer, S. Trubeta, M. Turda, *Introduction Framing Issues of Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe*, w: C. Promitzer, S. Trubeta, M. Turda, *Health, Hygiene, and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, Budapest 2011, s. 1–25, tutaj s. 2–4.

¹³ K. Kaser, *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Wien – Köln – Weimar 2002, s. 107–126.

to w części austriackiej imperium Habsburgów 63, w części węgierskiej 51, a w całej Europie Wschodniej 40. Wiedeń próbował wprawdzie w połowie XIX stulecia dokonać modernizacji administracji, rolnictwa (reforma rolna), gospodarki, rozbudować infrastrukturę, podnieść poziom edukacji, ale robił to centralistycznie i pod naciskiem ciągłych braków potrzebnych środków finansowych. W kolejnych dekadach brak kapitału i wiedzy uniemożliwił nadgonienie tych opóźnień, chociaż do I wojny światowej pewna modernizacja nastąpiła, uległy rozbięciu tradycyjne struktury rolnicze i rodzinne¹⁴.

Termin eugenika użyty został po raz pierwszy w 1883 roku, w 1886 roku natomiast po raz pierwszy padło w gazecie francuskiej „Le Décadent” określenie *fin de siècle*, które wkrótce zaczęto stosować w odniesieniu do całego świata zachodniego. Zawarte w nim były nastroje zagubienia, obawy o przyszłość, zwątpienia, ale także pokusy nowego. Rozpadał się świat istniejący dotychczas, nadszedł zły okres przejściowy, w którym myśli i uczucia ludzkie w każdej sprawie były ambiwalentne. Nabierały na sile ideologie narodowe i odwołujące się do tradycji humanizmu, kultowi wielkich postaci towarzyszyła postępująca demokratyzacja społeczeństw, ożywieniu religijnemu – odchodzenie od Kościoła, silniejszemu odwołaniu się do wspólnoty – przybierający na sile indywidualizm Friedricha Nietzschego.

Od lat dziewięćdziesiątych XIX wieku coraz większy wpływ, zarówno w ruchach eugenicznych, jak i w ideologiach narodowych, zyskiwał rasizm. Niezależnie od niejasności terminu rasa, rasizm definiowany jest albo jako wiara w istnienie niezmiennych ras, albo jako kreowanie w niestabilnej epoce teoretycznych i praktycznych kryteriów przynależności¹⁵. Trzeba podkreślić, że druga z tych definicji przypisuje rasizmowi analogiczną funkcję jak ideologii narodowej (nacjonalizmowi). Rasizm, nawet jeśli odwołuje się do cech, które uznaje za obiektywne, jest metodą definiowania kryteriów przynależności zarówno do wspólnoty narodowej, jak i do szerszych wspólnot ponadnarodowych¹⁶. W związanym z rasizmem kierunku biopolityki nie traktowano całej ludzkości

¹⁴ Ibidem, s. 98–111.

¹⁵ Por. Ch. Koller, *Rassismus*, Stuttgart 2009, s. 8.

¹⁶ E. Barkan, *The Retreat of Scientific Racism. Changing Concepts of Race and the United States between the World Wars*, Cambridge 1991, s. 2.

jako jedności, mającej podobne problemy w ewolucji, ale jako złożoną z antropologicznych ras wyższych i niższych. Uznanie podziału na rasy wyższe i niższe oznaczało zaakceptowanie twierdzenia o dziedziczeniu w ich ramach zestawu wrodzonych i jakościowo niezmiennych cech, z których wynikać miała kultura i ustrój społeczny¹⁷.

Eugeniki społecznej nie sposób klarownie rozdzielić od eugeniki etnicznej, równie skomplikowane są jej powiązania z rasą i rasizmem. Widać to dobrze na przykładzie polityki Australii, której celem było przetrwanie anglosaskiego społeczeństwa w azjatyckim otoczeniu, oraz w której polityka przymusowej asymilacji aborygenów kontynuowana była aż do lat siedemdziesiątych XX wieku¹⁸. W tym nurcie mieszczą się także Stany Zjednoczone, ukształtowane jako tzw. „settler colonialism”, czyli brutalna polityka społeczności osadników: wewnątrz demokracji, indywidualistycznej, odwołującej się do ideałów republikańskich, na zewnątrz przekonanej o swojej wyższości i misji wobec innych, rasistowskiej i używającej brutalnej przemocy. Genocyd pojawiał się w polityce kolonialnej belgijskiej, hiszpańskiej, niemieckiej, w amerykańskiej polityce po podboju Filipin¹⁹.

Idee biopolityki oddziaływały na Europę Środkowo- i Południowo-Wschodnią, ale dominowały tam inne problemy. Szczególnie w części Południowo-Wschodniej powstawały państwa oparte nie na uprzemysłowieniu i nauce, a na państwowych strukturach biurokratycznych i wojskowych, co określało przebieg procesów modernizacji, gdyż brakowało struktur nowoczesnego państwa, które były konieczne jako podstawa biopolityki, a szczególnie eugeniki. Dla przyszłości ruchów

---

¹⁷ M. Musielak, *Sterylizacja ludzi ze względów eugenicznych w Stanach Zjednoczonych, Niemczech i w Polsce (1899–1945)*, Poznań 2008, s. 28.

¹⁸ O Australii: D. Ambery, *The Hopewood Experiment*, „Journal of Australian Studies” 1998, s. 93.

¹⁹ Genocyd rozumiany jest tutaj szerzej niż w Konwencji ONZ z 1948 roku. Poszerzenie to ukazuje następująca definicja: „The use of deliberate, systematic measures such as killing, bodily or mental injury, unlivable conditions, prevention of births calculated to bring about the extermination of a racial, political, or cultural group or to destroy the language, religion, or culture of a group” (J.K. Roth, *Easy to Remember?: Genocide and the Philosophy of Religion*, „International Journal for Philosophy of Religion” 2010, nr 68, s. 31–42, tutaj s. 32). Przyjmuję także rozróżnienie na etnocyd – niszczenie kultury i tożsamości danej grupy ludności, oraz genocyd – fizyczną eksterminację.

narodowych w tej części Europy kluczowe znaczenie miało, czy uda im się zakończyć z sukcesem proces tworzenia narodów, a następnie jednolitych etnicznie państw. Ruchy te były bowiem nie reprezentacją narodów, a projektami ich stworzenia, których sukces nie był pewny. Tworzenie jednolitego państwa narodowego miało priorytet przed modernizacją w stylu zachodnim. Proces ten przebiegał nierównomiernie, gdyż dokonujące się zmiany były wypadkową między ideologiami narodowymi, tradycyjnymi strukturami społecznymi a przebiegającymi nierównomiernie procesami modernizacji.

W analizowanej części Europy często trudne jest dostrzeżenie analogii między etnopolityką a procesami modernizacji, widoczne są działania sprzeczne z modernizacją struktur politycznych, instytucji państwowych, struktur społecznych, nauki itd. W państwach, które powstały wcześniej i były wyżej rozwinięte pod względem społeczno-politycznym, ekonomicznym i naukowym modernizacja oznaczała przezwyciężanie problemów związanych z urbanizacją, industrializacją i tworzenie opiekuńczego państwa dobrobytu. W państwach słabiej rozwiniętych pod tym względem, a wewnątrznie niejednorodnych etnicznie lub religijnie, modernizacja oznaczała zwiększanie efektywności przez ograniczanie i eliminację tego etnicznego zróżnicowania. Modernizacja była w nich procesem likwidacji niedopasowanych do realiów państwa narodowego tradycyjnych struktur społecznych, politycznych i ekonomicznych, czyli grup odmiennych etnicznie i religijnie. Na Bałkanach proces narodowej homogenizacji oznaczał wypchnięcie lub eksterminację około miliona mieszkańców, przede wszystkim muzułmanów, z Macedonii, Tracji i Bułgarii, ale także Rumunii, Serbii i Czarnogóry. Był częścią kształtowania się nowych narodów, ale czasami zaczynał kierować się własną, destrukcyjną logiką, określaną przez nacjonalistyczne ideologie, niedemokratyczne systemy polityczne oraz poczucie słabości i niedowartościowania tych ruchów narodowych, które z opóźnieniem zaczęły budować własne państwa.

Nacjonalizm serbski i chorwacki kształtowały się w oparciu o modernizację polityczną, bo rozwój ekonomiczny i społeczny postępował bardzo powoli, jego przyspieszenie nastąpiło dopiero na przełomie XIX i XX wieku, co umożliwiło poszerzenie bazy społecznej ruchów poli-

tycznych²⁰. W Rumunii hasła eugeniczne oddziaływały na specyficzny ruch narodowy: słabe państwo, wyższe pozycje społeczne i ekonomiczne zdominowane przez lepiej wykształcone grupy nierumuńskie, mało atrakcyjna rumuńska kultura (arystokracja żyjąca w kulturze francuskiej), zacofana wieś rumuńska, sfrustrowana nieliczna rumuńska inteligencja. Teorie rasowe miały szczególny wpływ na rumuńską młodzież, studiującą na uczelniach niemieckich i francuskich²¹. Nie miał liczącego się zaplecza naukowego ukraiński ruch narodowy.

Z perspektywy nowych ruchów narodowych i państw peryferyjnych najważniejszym z zachodnich doświadczeń w obszarze biopolityki był dorobek w zakresie higieny publicznej. Europa Południowo-Wschodnia znajdowała się pod tym względem w szczególnie trudnej sytuacji, Europa Środkowo-Wschodnia była bardziej zróżnicowana. Unowocześnienie tradycyjnego systemu opieki zdrowotnej, opartego na służbach wojskowych, komunalnych i dobroczynności, utrudniały trudności budżetowe i brak odpowiednich regulacji prawnych. W XIX wieku następowało przejmowanie w Europie Południowo- i Środkowo-Wschodniej zachodnich wzorców, dyskutowano o stanie higieny, niedożywieniu, chorobach społecznych (alkoholizm) i wenerycznych, wysokiej śmiertelności małych dzieci, wprowadzaniu nowoczesnej medycyny. Taki też kształt miała inżynieria społeczna na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego, odpowiadając ponadto tradycji wielonarodowościowej Rzeczypospolitej, do której nawiązywały polskie elity, a o wyborze metod inżynierii społecznej decydowały przeciw interesy polityczne polskiego ruchu narodowego. Odwołanie się do rasy, eugeniki i cech dziedzicznych zagrożałoby dążeniu do odbudowy państwa polskiego w przedrozbiorowych granicach, a także kolidowałoby z religią katolicką. Silny był także wpływ eugeniki rosyjskiej, nastawionej na zagadnienia higieny i zdrowia publicznego, mimo że już od lat sześćdziesiątych XIX wieku następowała na ziemiach polskich recepcja teorii eugenicznych²².

²⁰ B. Altevölmér, *Nation-Building in Serbien und Kroatien. Eine Studie zur Reichweite allgemeiner Theorien des Nationalismus*, Stuttgart 2004, s. 75.

²¹ R. Pârâianu, *Culturalist Nationalism and Anti-Semitism in Fin-de-Siècle Romania*, w: M. Turda, P.J. Weindling (red.), *„Blood and Homeland”. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1940–1940*, Budapest 2007, s. 353–374, tutaj s. 353–354.

²² O Rosji por. N. Kremensov, *International Science between the World Wars*, London 2005, s. 25–53.

Na początku XX wieku opisane powyżej procesy uległy przyspieszeniu. Instytucjonalizacji uległa biopolityka, w której dominował wpływ amerykański, niemiecki i szwedzki. Nauka niemiecka należała wówczas do ścisłej światowej czołówki, ciesząc się wysokim międzynarodowym prestiżem. Następował szybki rozwój genetyki, która to nazwa została zaakceptowana w 1906 roku. Zaczęto organizować międzynarodowe kongresy genetyki, z których pierwszy odbył się w 1899 roku. W 1912 roku z kolei zorganizowano w Londynie pierwszy międzynarodowy kongres eugeniki, mający przyspieszyć jej formowanie jako nauki. Eugenika i higiena rasowa wywierały silny wpływ na inne dziedziny nauki, w tym na psychiatrię.

Ideologia rasistowska zyskiwała na znaczeniu w kształtowaniu relacji wewnątrz europejskich, a silny w całej Europie antysemityzm ukształtował się między 1870 rokiem i I wojną światową w swojej nowoczesnej formie. W Niemczech szczególne znaczenie miał przybierający na sile antyślawizm i przekonanie o niższej wartości Słowian²³. Istniały już komponenty, które stworzyły w latach późniejszych wybuchową mieszankę: antysemityzm–rasizm–eugenika w odniesieniu do Żydów, antyślawizm–rasizm–eugenika w odniesieniu do narodów słowiańskich. Nie była to już tradycyjna niechęć do obcych, ale rasizm jako „sfera działań, łączących w sobie strategie projektanckie, ogrodnicze i medyczne w celu stworzenia sztucznego ładu społecznego poprzez usunięcie tych elementów obecnej rzeczywistości, które nie pasują do idealnego obrazu rzeczywistości i nie dają się do niego przystosować”²⁴. Powstał odwołujący się do kryteriów biologicznych model inżynierii społecznej. Drugi model inżynierii społecznej, uznający za „rakowatą narośl” określone klasy społeczne, stworzono już wcześniej, po przewrocie bolszewickim w Rosji.

W tym samym 1912 roku, w którym odbył się I kongres eugeniczny, wybuchły wojny bałkańskie (1912–1913), które stanowiły szczytowy punkt wypierania z Bałkanów muzułmanów. Duża ich część opuściła Macedonię i Trację, uciekając przed wojskami greckimi, bułgarskimi

²³ Do antyślawizmu por. J.W. Borejsza, *Śmieszne sto milionów Słowian*, Warszawa 2006 i *Antyślawizm Adolfa Hitlera*, Warszawa 1988.

²⁴ Z. Bauman, *Nowoczesność i Zagłada*, Kraków 2009, s. 148.

czy partyzantami serbskimi. W 1913 roku zawarto porozumienie Bułgarii z Imperium Osmańskim (a właściwie już turecko-bułgarskie, konwencja z Adrianopola) o wymianie ludności: 48,5 tys. Turków opuściło Bułgarię (a od kongresu wiedeńskiego do tego czasu zapewne ok. 350 tys.), prawie 47 tys. Bułgarów – Turcję. Porozumienie to nie tworzyło warunków dla przesiedleń, lecz sankcjonowało trwające już czystki etniczne, próbowało uporządkować falę ucieczek i uregulować związane z tym problemy własności. Ta konwencja, a nie układ zawarty w Lozanie, była pierwszą „nowoczesną” wymianą ludności. Wojny bałkańskie spowodowały zaostrenie nacjonalistycznych nastrojów w Imperium Osmańskim, przyspieszyły kończenie kształtowania się tożsamości i państw narodowych na Bałkanach²⁵. Nie bez racji określane są one jako okres ostatecznego rozstanie się Młodoturków z ideami liberalnego i wielonarodowościowego państwa.

I wojna światowa zdynamizowała inżynierię społeczną w obydwu obszarach. Po pierwsze, wynikało to z faktu, że nowy charakter wojny wymagał mobilizacji wszystkich zasobów państw i tym samym wzmacniał władze centralne. Rosła rola państwa we wszystkich obszarach życia społecznego i ekonomicznego, silnie dotyczyło to polityki zdrowotnej, zapobiegania epidemiom. Interwencja państwa stawała się coraz bardziej akceptowana, winno się ono angażować w uregulowanie warunków pracy, wyżywienia, nauki, ale i zagadnienia kultury narodowej. Po drugie, wojna wywołała masowe ruchy ludności szacowane na ok. 13 mln ludzi. Częściowo miały one tradycyjny charakter (ucieczki przed frontem, ewakuacja przez władze), ale równocześnie miały już – w różnym zakresie – charakter czystek etnicznych. Państwa odgrywały znacznie aktywniejszą rolę w kształtowaniu relacji etnicznych, następowało zapoczątkowane wojnami bałkańskimi przejście od procesów etnicznej homogenizacji do czystek etnicznych, opartych na bezpośrednim przymusie, włącznie z genocydem.

Najbardziej radykalny model inżynierii społecznej zrealizowany został w Imperium Osmańskim. Turecka polityka narodowościowa wyko-

---

²⁵ O znaczeniu dla kształtowania się państw narodowych: U. Üngör, *When Persecution Bleeds into Mass Murder: The Processive Nature of Genocide*, „Genocide Studies and Prevention” 2006, t. 1, nr 2, s. 173–196, tutaj s. 176.

rzystywała mechanizmy marginalizacji, dyskryminacji, represji, deportacji, przymusowej asymilacji, wymiany ludności i masakr. Ich częścią było także wymazywanie śladów nietureckiej historii i kultury, turkizacja nietureckich muzułmanów, konfiskata mienia, oraz program kolonizacji wewnętrznej. Niektóre elementy działań Młodo Turków podobne są do polityki antysemickiej w III Rzeszy. Obejmowały one specjalne obciążenia finansowe, bojkot greckich firm, ich wywłaszczanie, porywanie i mordowanie greckich właścicieli firm oraz lokalnych działaczy, zwalnianie nietureckich profesorów z uczelni, zastraszanie w celu zmuszenia do emigracji, kierowanie greckich poborowych do batalionów pracy przymusowej, wreszcie masakry niemuzułmańskiej ludności²⁶. Ograniczono prawa wyborcze niemuzułmańskiej mniejszości. Polityka turecka latem 1914 roku była radykalniejsza niż aryzyacja w pierwszych latach istnienia III Rzeszy. Nastawiona była na zmianę struktury etnicznej, religijnej, ale także ekonomicznej. Ludobójstwo Ormian w 1915 roku było jedynie najbardziej brutalną częścią realizacji wielkiego projektu inżynierii społecznej, której celem było stworzenie tureckiego państwa narodowego. Niektórzy historycy używają radykalnego sformułowania o „Generalplan Ost 1915”, w którym ważną rolę odgrywały też elementy ekonomiczne²⁷.

Młodo Turcy przejęli także idee eugeniczne, aczkolwiek częścią publicznego dyskursu stały się one dopiero później, w latach trzydziestych XX wieku. Pojawiły się jednak wśród reformatorów już w XIX wieku, zastanawiano się nad degeneracją społeczeństwa, nad kosztami utrzymywania osób upośledzonych psychicznie, nad negatywnym wpływem procesów urbanizacji. W praktycznych działaniach wprowadzono w okresie międzywojennym poradnictwo przedmałżeńskie, zakazano zawierania małżeństw chorym na choroby weneryczne, trąd, choroby

---

²⁶ Por. idem, *Seeing Like a Nation-state: Young Turk Social Engineering in Eastern Turkey, 1913–1950*, „Journal of Genocide Research” 2008, nr 10(1), s. 15–39, tutaj s. 24; M. Bjørlund, *The 1914 Cleansing of Aegean Greeks as a Case of Violent Turkification*, „Journal of Genocide Research” 2008, nr 10(1), s. 41–57, tutaj s. 43; H. Georgelin, *Perception on the Other's Fate: what Greek Orthodox Refugees from the Ottoman Empire Reported about the Destruction of Ottoman Armenians*, „Journal of Genocide Research” 2008, nr 10(1), s. 59–72, tutaj s. 59.

²⁷ Por. M. Bjørlund, *The 1914 Cleansing...; U. Üngör, Seeing Like a Nation-State: Young Turk Social Engineering in Eastern Turkey, 1913–1950*, „Journal of Genocide Research” 2008, nr 10(1), s. 15–39, tutaj s. 17–18.

psychiczne i gruźlicę. Nie zdecydowano się na ich sterylizację, skłaniając się bardziej do rozwiązań francuskich (lamarkizm). Nieufnie przyglądano się wpływowi edukacji i rosnących aspiracji kobiet na rodzinę i przyrost naturalny. Jednakże kategorii eugenicznych nie przenoszono na podziały etniczne, w tym na sąsiednie narody²⁸.

Po I wojnie światowej nastąpiło przejście do innej formy inżynierii społecznej, bardziej aktywnej, ale i bardziej zróżnicowanej. Polityka ludnościowa wielu państw, także ta prowadzona po 1933 roku przez III Rzeszę, miała wspólny mianownik. Stanowiło go przekonanie, że należy przeciwdziałać spadkowi przyrostu naturalnego bardziej wartościowej części społeczeństw oraz ograniczać przyrost naturalny części uznanej za najmniej wartościową. Powszechnie wychodzono z założenia, że istnieje życie bezwartościowe, chociaż nie musiało to oznaczać akceptacji jego fizycznej likwidacji. Najradykałniejsze koncepcje modernizacji, stworzenia nowego człowieka, wypracowano w państwach totalitarnych: najpierw w sowieckiej Rosji, potem w faszystowskich Włoszech, a po 1933 roku w narodowosocjalistycznych Niemczech. Jednakże w ruchu eugenicznym dominowały do lat trzydziestych XX wieku tendencje lewicowe, chociaż silny był także nurt antysemicki, odwołujący się do wyższości rasy aryjskiej²⁹.

Rosnąca akceptacja biopolityki nie oznaczała jednolitego do niej nastawienia, gdyż było ono zróżnicowane, zależnie od kontekstu politycznego, społecznego i kulturowego w poszczególnych państwach. Istniały mechanizmy zarówno jej sprzyjające, jak i ją blokujące. Istotna była kultura polityczna, siła tradycji liberalnych, to, jak silne było w danym kraju społeczeństwo obywatelskie, na ile działania państwa napotykały opór organizacji społecznych, Kościołów, związków zawodowych itd. Dyktatorska forma rządów sprzyjała projektom radykalnym³⁰. Inżynieria społeczna była, w porównaniu do innych państw zachodnich,

---

²⁸ Por. A. Ayça, *Politics of the Body and Eugenics Discourse in Early Republican Turkey*, „Body & Society” 2005, t. 11, nr 3, s. 61–76, tutaj s. 68–70.

²⁹ O lewicowym zorientowaniu: M. Gawin, *Rasa i nowoczesność. Historia polskiego ruchu eugenicznego 1880–1953*, Warszawa 2003, s. 34.

³⁰ L. Lucassen, *A Brave New World: The Left, Social Engineering, and Eugenics in Twentieth-century Europe*, „International Review of Social History” 2010, nr 55, s. 265–296, tutaj s. 270.

łatwiej akceptowana w społeczeństwach homogenicznych, takich jak skandynawskie, w których słabsze były wewnętrzne podziały i opozycja. Nie sprzyjała jej religia katolicka, odrzucająca ludzką ingerencję w powstawanie życia jako sprzeczną z podstawowymi zasadami wiary.

W Niemczech – Republice Weimarskiej dominowały postawy antydemokratyczne, mówiono o republice bez republikanów. Silny był nurt „konserwatywnej rewolucji”: z Ernstem Jüngerem, odwołującym się do siły i przeżycia, jakie daje wojna. Także Alfred Döblin opisywał miasto jako siedlisko zła, przestępców i oszustów, prostytutek i sutenerów, nędzy i chorób. Silna była mitologia aryjska, antysemicka i antysłowiańska oraz tradycja silnego powiązania nauki z instytucjami państwowymi. Obok kierunku rasistowskiego istniał jednak w Niemczech także drugi, nierasistowski, w którym czołową rolę odgrywała higiena społeczna Alfreda Grothjana, członka socjaldemokracji. Dystansował się on od ujęcia biologicznego, jako reprezentant socjalistycznej eugeniki stawiał sobie za cel zarówno ochronę osób upośledzonych, jak i zapobieżenie przenoszeniu tego upośledzenia na kolejne generacje, czyli odpowiednią politykę społeczną³¹.

Zasadnicze problemy inżynierii społecznej w Europie Środkowo-Południowo-Wschodniej były odmienne niż w państwach zachodnich, czyli dotyczyły etnopolityki. Praktycznie wszystkie państwa w tej części Europy prowadziły przy, zmiennym w natężeniu, użyciu siły politykę asymilacji wobec części mniejszości i dysymilacji wobec mniejszości, których asymilacja była albo ze względu na ich potencjał i silną tożsamość narodową niemożliwa (Czesi wobec Niemców; Polacy wobec Niemców; Rumuni wobec Niemców i Węgrów), albo które uważane były za szkodliwe (zazwyczaj dotyczyło to Żydów). Taka sytuacja panowała także w najbardziej demokratycznej Czechosłowacji. Wszystkie

---

³¹ Najpełniejszy opis kierunku nierasistowskiego: M. Schwartz, *Sozialistische Eugenik Eugenische Sozialtechnologien in Debatten und Politik der deutschen Sozialdemokratie 1890–1933*, Bonn 1995. Ostrzejszą ocenę formułuje B. Thomas, *Sexological Deliberation and Social Engineering: Albert Moll and the Sterilization Debate in Late Imperial and Weimar Germany*, „Medical History” 2012, t. 56(2), s. 237–254, tutaj s. 245: „It was Grothjahn whose scientific approach of »reproductive hygiene« – ie. the synthesis of social hygiene and eugenics – provided a link between social and racial hygiene”. Podobnie ostra ocena M. Gawin, *Rasa...*, s. 37.

te państwa obsadzały osobami „odpowiedniej” narodowości władze centralne i lokalne, szkolnictwo czy też koleje. Ograniczały szkolnictwo mniejszości narodowych i używanie przez nie języka ojczystego, manipulowały spisami ludności, przeprowadzały reformę rolną i prowadziły osadnictwo rolne według kryteriów narodowościowych. Nie stawiano w nich przeszkód dobrowolnym przesiedleniom, jednakże nie prowadzono czystek etnicznych, czyli nie wysiedlano przemocą ludności odmiennej narodowości, nie wspominając nawet o jej eksterminacji.

Ruch eugeniczny nie zdołał zyskać większego wpływu w Polsce, przy czym odwoływał się w niej raczej do podziałów klasowych niż rasowych. Widoczna była kontynuacja silnego powiązania eugeniki z problematyką narodową, gdy eugenicy polscy dyskutowali o niekorzystnej, gorszej niż w XVIII wieku, relacji liczebnej Polaków do sąsiednich narodów Niemców i Rosjan. Polska była krajem o niskim poziomie modernizacji, w którym silny wpływ Kościoła katolickiego blokował dyskusję o problemach społecznych w kategoriach biologicznych. Nie udało się pozyskać poparcia żadnej liczącej się siły politycznej dla idei eugenicznych. Polscy nacjonaści, także ci z ruchów totalitarnych – z wyjątkiem Zadrugi, pragnącej zbudować totalne państwo w oparciu o idee starosłowiańskie i neopogańskie – odwoływali się do Kościoła katolickiego jako fundamentu polskości.

Także ukraiński ruch narodowy, który pozostawał pod silnym wpływem faszyzmu, a później narodowego socjalizmu, nie odwoływał się do biopolityki, a do radykalnej wersji etnopolityki. W 1929 roku powstała w Wiedniu Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), która wzorowała się na ruchu faszystowskim. Jej celem była budowa państwa ukraińskiego przy użyciu wszelkich dostępnych metod, w tym terrorystycznych. Celem narodowym miała być także podporządkowana państwu gospodarka, prawo do posiadania ziemi mieli posiadać jedynie Ukraińcy i lojalni członkowie mniejszości narodowych. Za szczególnie niebezpiecznych OUN uznawała Polaków i Ukraińców działających na rzecz porozumienia z Polakami. Ci ostatni byli nawet przez nią mordowani³².

---

³² G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków 2001, s. 25.

Najradykalniejsze koncepcje modernizacji wypracowano w państwach totalitarnych: najpierw w sowieckiej Rosji, potem w faszystowskich Włoszech, a po 1933 roku w narodowosocjalistycznych Niemczech. Łączyło państwa totalitarne pragnienie odrzucenia mieszczańskiej moralności, tradycji i wartości judeo-chrześcijańskich, prowadzące do najradykalniejszych mechanizmów wykluczenia ze wspólnoty³³. Łączyło je przekonanie, że mimo niszczycielskich działań są twórczymi projektami, służącymi zbudowaniu lepszej przyszłości. Zniszczenie było jedynie nieuniknionym etapem, który należało w tym celu przejść. Obok podobieństw istniały między tymi państwami istotne różnice. Faszyzm i narodowy socjalizm odwoływały się do narodowego odrodzenia, a komunizm odrzucał przeszłość, proponując wizję, która miała być skierowana całkowicie w przyszłość. Faszyzm i narodowy socjalizm odrzucały seksualną emancypację, komunizm ją początkowo głosił. Narodowy socjalizm odrzucał sztukę nowoczesną, komunizm początkowo ją akceptował, by wkrótce odrzucić, a faszyzm włoski był na nią najbardziej otwarty. Rosja sowiecka nie odwoływała się do naukowych, opartych na badaniach naukowych, podstaw polityki ludnościowej, natomiast ogromne znaczenie przywiązywano do nich w Niemczech, gdzie powstały liczne instytuty zajmujące się rasami i rasą żydowską.

Rosja sowiecka deklarowała stworzenie nowego człowieka, który będzie wzorem dla świata zachodniego. Nie była to idea oryginalna, do stworzenia nowego człowieka odwoływano się we wszystkich totalitarnych i wielu autorytarnych ideologiach XX wieku. Taki człowiek czynu pojawia się także u Romana Dmowskiego i Dmytro Doncowa³⁴. Leninowski nowy człowiek miał być bohaterski i oddany wspólnocie, ukształtowany przez zrozumienie praw historii i wolę działania. Inżynierami go kształtującymi mieli być zgodnie z rosyjską tradycją pisarze. W Rosji sowieckiej dyskutowano najpierw o proletariackim nadczłowieku, umaszynowaniu odpowiadającym wyzwaniom uprzemysłowionego świata. W okresie stalinowskim nastąpiło przejście do wzoru bardziej

---

³³ R. Griffin, *Modernity, Modernism, and Fascism. A „Mazeway Resynthesis“*, „Modernity“ 2008, t 15, nr 1, s. 9–24, tutaj s. 16.

³⁴ R. Wysocki, *W kręgu integralnego nacjonalizmu. Czynniki nacjonalizmu Dmytra Doncowa na tle myśli nowoczesnych Romanów Dmowskiego*, Lublin 2014, s. 309.

indywidualnego aktywisty, a zarazem do przeciwstawienia sowieckiego dynamizmu zachodniemu kryzysowi (1929) i upadkowi. Niemiecki nowy człowiek nie miał tego uniwersalnego wymiaru, miał służyć Niemcom i obronie rasy aryjskiej. Był stworzonym na doświadczeniu I wojny światowej wojownikiem, służącym narodowemu przetrwaniu. Sprawnym fizycznie i umysłowo, ukształtowanym na polu walki, zdyscyplinowanym obrońcą narodu, którego elitę stanowiło SS, ale którego każdy członek zobowiązany był do rasowej dyscypliny i świadomości³⁵.

Drugą, mniej atrakcyjną, częścią totalitarnej inżynierii społecznej była kontrola i sterowanie społeczeństwem przez partię wodzowską. Pierwszym narzędziem była ideologiczna indoktrynacja, niepozostawiająca miejsca na sferę prywatną. Połączona była z cenzurą i kontrolą środków masowego przekazu. Drugie narzędzie stanowił terror, mający za podstawę podporządkowany partii aparat represji oraz system obozów. Wynikiem była atomizacja społeczeństwa, uniemożliwiająca jego organizowanie się przeciw władzy. Władzom partyjno-państwowym podporządkowana została także gospodarka, w systemie sowieckim sterowana bezpośrednio, w III Rzeszy pośrednio.

Trzecią część tej inżynierii stanowiła eliminacja wszelkich realnych i potencjalnych wrogów systemu. W systemie faszystowskim byli nimi przeciwnicy polityczni, w systemie sowieckim – wrogowie „klasowi” i narody uważane za niepewne, w systemie narodowosocjalistycznym – przeciwnicy polityczni oraz wykluczeni z narodu niemieckiego ze względów etnicznych lub eugenicznych, a następnie narody/rasy „podludzi”. Narzędzia eliminacji były różne. W ZSRR najwcześniej zaczęto tworzyć obozy, stosowano także deportacje na wschód i południe ze względów politycznych lub etnicznych. Masowa, pozasadowa deportacja chłopów, która ruszyła od 1930 roku, objęła, wraz z rodzinami, ok. 1,8 mln osób. Wielkim projektem inżynierii społecznej był Wielki Głód, który objął przede wszystkim Ukrainę, powodując ok. 3,5 mln ofiar.

Działania niemieckie były w pierwszych latach po przejęciu władzy stosunkowo ograniczone: powstał obóz w Dachau, ale nie rozpo-

---

³⁵ P. Frizschke, J. Hellbeck, *The New Man in Stalinist Russia and Nazi Germany*, w: M. Geyer, S. Fitzpatrick (red.), *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared*, Cambridge 2009, s. 305–310.

często jeszcze fizycznej eliminacji wykluczonych ze wspólnoty narodowej. Podobnie jak w Szwecji tak i w III Rzeszy dążono, aczkolwiek przy użyciu innych narzędzi, do stworzenia zwartej, wysoko wydajnej, narodowej wspólnoty. W przypadku obydwu tych krajów mówić można o wprowadzeniu dwóch odmiennych modeli narodowego socjalizmu, w pierwszym z nich kryterium było rasowe, w drugim przede wszystkim społeczne. Łączyło je także odwołanie do drobnomieszczańskiej przeciętnej mentalności³⁶.

Od połowy lat trzydziestych następował w ZSRR proces radykalizacji ideologicznej, w trakcie którego przejmowane były elementy ideologii rasistowskiej, aczkolwiek system sowiecki ciągle poruszał się na granicy, łącząc w swojej polityce kryteria rasistowskie, narodowościowe i klasowe/społeczne. Określone narody uznane zostały przez władze sowieckie za niebezpieczne i poddane represjom. Postrzegano je bardziej jako organiczne całości, aczkolwiek budzi wątpliwości, na ile ich cechy uważano za uwarunkowane biologicznie, dziedziczne, a na ile za wytwór określonej tradycji, kultury i religii³⁷. Radykalizacja najsilniej widoczna była w odniesieniu do obywateli sowieckich narodowości polskiej. Moskwa uznała, że ich narodowość tak silnie determinuje ich postawy polityczne, że wyklucza lojalność wobec sowieckiego imperium i rozpoczęła realizację ich genocydu. Nie był to etnocyd, gdyż władzom sowieckim chodziło o fizyczną eksterminację osób narodowości polskiej. W drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku przeprowa-

---

³⁶ Por. A. Spektrowski, *The Eugenic Temptation in Socialism: Sweden, Germany, and the Soviet Union*, „Comparative Studies in Society and History” 2004, t. 45, s. 84–106, tutaj s. 85; idem, E. Mizrahi, *Eugenics and the Welfare State in Sweden: The Politics of Social Margins and the Idea of a Productive Society*, „Journal of Contemporary History” 2004, t. 39(3), s. 333–352.

³⁷ Zbyt daleko idzie w swoich wnioskach E.D. Weiz, *Racial Politics without the Concept of Race: Reevaluating Soviet Ethnic and National Purges*, „Slavic Review” 2002, t. 61, nr 1, s. 1–29, tutaj s. 5: „Certain national groups, targeted as enemies of socialism, became »racialized« in the sense that their suspect characteristics were seen to inhere in each and every member of the group bar none and were transmitted across the generations”. Zauważa wprawdzie fakt, ale nie dostrzega jego znaczenia, że skoro w ZSRR nie dążono do eksterminacji przesiedlanych narodów, to jest to model zasadniczo odmienny od amerykańskiego lub niemieckiego, w których powodujące degenerację cechy genetyczne uznawane były za przekazywane bez końca kolejnym pokoleniom. W modelu sowieckim przeważał cel zniszczenia tradycyjnych wspólnot i asymilacji ich członków (czyli etnocyd).

dzono masową eksterminację, egzekucje w latach 1937–1938 objęły łącznie ok. miliona osób. Ideologia sowiecka odwoływała się jednak nadal w swojej zasadniczej linii do oświeceniowej koncepcji przekształcenia podzielonego społeczeństwa w socjalistyczną, bezkonfliktową, harmonijną, organiczną całość.

W systemie narodowosocjalistycznym doszło do połączenie rasizmu i eugeniki, wykorzystano w polityce naukę i medycynę, tworząc śmiertelnie niebezpieczną mieszankę³⁸. Pierwszym narzędziem tej polityki były rasowa eugenika pozytywna, czyli tworzenie germańskiego chłopskiego narodu (przez przesiedlenie rozproszonych w innych krajach mniejszości niemieckich do Rzeszy, asymilację osób innej narodowości uznanych za „rasowo wartościowe”, osadnictwo wiejskie, wspieranie małżeństw i przyrostu naturalnego). Drugie narzędzie stanowiła rasowa eugenika negatywna, czyli wykluczenie oraz eksterminacja jednostek i ras uznanych za bezwartościowe (Żydzi, kryminaliści i tzw. aspołeczni, pacjenci szpitali psychiatrycznych – także polskich i sowieckich, niepełnosprawni, a następnie całe „rasowo bezwartościowe” narody). Uruchomione zostały mechanizmy wykluczania, których najbardziej radykalną formą była fizyczna eksterminacja. Ważnym etapem w rozwoju polityki była eutanazja, a wypracowane podczas jej realizacji metody i ukształtowani specjaliści wykorzystywani byli następnie w niemieckich obozach zagłady.

Nowy naród niemiecki miał być zintegrowaną wspólnotą, w której podziały klasowe nie mają znaczenia, a rozbudowana polityka społeczna zapobiega podziałom i konfliktom społecznym. Osoby spełniające rasowe kryteria, ale tylko one, miały stać się w pełni wartościowymi, zdrowymi i wydajnymi członkami wspólnoty. Miała to być społeczność mobilna, w której możliwy jest szybki awans z dołów społecznych i któ-

---

³⁸ „Racism in its myriad forms was a ubiquitous international phenomenon with a far wider, stronger and more populist appeal than the expert and elite ideology of eugenics. Yet German eugenicists nevertheless adopted a number of distinctive ideological traits. Völkisch racism was populist in its appeal to the masses, deploying evocative and deeply rooted cultural symbols of blood and rebirth”. P.J. Weindling, *Racial Expertise and German Eugenic Strategies for Southeastern Europe*, w: C. Promitzer, S. Trubeta, M. Turda, *Health, Hygiene, and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, Budapest 2011, s. 27–54, tutaj s. 50.

rej członkowie są równi. Funkcjonowanie tego systemu opisał Götz Aly, jako symbiozę między przestępstwem i państwem volkistowskim³⁹.

Ponieważ polityka w okresie wojny była kontynuacją dwóch wspomnianych na początku obszarów inżynierii społecznej, biopolityki i etnopolityki, mieliśmy podczas II wojny światowej do czynienia zarówno z ludobójstwem nowoczesnym – niemieckim, odwołującym się do nauki i ras, oraz tradycyjnym – w którym charakter rasistowski miał, w różnym stopniu, tylko antysemityzm. Także jednak model niemiecki nie był realizowany jedynie w anonimowej, zmechanizowanej formie w obozach koncentracyjnych. Dan Stone pisał, w nawiązaniu do prowadzonych dyskusji, o Holocauście traktowanym w historiografii jako wzorcowo nowoczesne ludobójstwo, że jedynie 60% jego ofiar zamordowano w specjalnych centrach, resztę zaś w sposób tradycyjny, nieanonymowy (*face to face*), czyli ludobójstwo to było uporządkowane i totalne, a równocześnie niewyobrażalnie brutalne⁴⁰.

III Rzesza na podbitych na wschodzie ziemiach prowadziła politykę ludobójczą, co widoczne było od 1939 roku już na ziemiach polskich, na których pierwsze uderzenie wymierzono w elity polskie. W dalszej polityce Żydzi mieli zostać zlikwidowani natychmiast, a Polacy w długookresowym genocydzie, obejmującym szerokie spektrum działań, zgodnie z definicją Lemkina. Po ataku na Związek Radziecki w 1941 roku polityka niemiecka uległa dalszej radykalizacji, czego zwieńczeniem był plan totalnej inżynierii społecznej w formie Generalnego Planu Wschodniego (Generalplan Ost – GPO). Jego celem było

---

³⁹ G. Aly, *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, Frankfurt a/Main 2005. Mógł on sięgnąć do licznych opracowań poświęconych zagadnieniom konfiskaty i restytucji mienia żydowskiego w III Rzeszy i podporządkowanych jej krajach. Pokazywały one zarówno wiedzę społeczeństwa niemieckiego o działaniach antyżydowskich, jak i szeroką kolaborację w tym zakresie we wspomnianych krajach. Zasadą Aly'ego jest dlatego nie opis samego systemu, ale wskazanie jego znaczenia dla funkcjonowania narodowosocjalistycznego opiekuńczego państwa dobrobytu.

⁴⁰ „The academic discourse on »modernity«, though it has produced some brilliant work (particularly that of Detlev Peukert, Götz Aly, and Zygmunt Bauman), and asked penetrating questions about the implications of the Holocaust for contemporary societies, has tended to overlook several characteristics of the murders themselves: that they were not carried out in a clean, factory-like manner, and that Nazi ideology preceded the »rationalized« structures which implemented it” (D. Stone, *Modernity and Violence: Theoretical Reflection on the Einsatzgruppen*, „Journal of Genocide Research” 1999, t. 1, nr 3, s. 367–378, tutaj s. 367).

zrealizowanie brutalnymi środkami marzeń o tzw. przestrzeni życiowej, czyli całkowita zmiana struktury ludnościowej na podbitych obszarach i dopasowanie jej do ideologii rasowej. Przygotowanie do niego stanowił Holocaust i eksterminacja kilku milionów jeńców sowieckich. Całe narody miały być przesiedlone na wschód lub wyteńczone w ramach całościowego planu, w którym przewidziano zarówno likwidację w obozach koncentracyjnych osób uznanych za niebezpieczne, pozostawienie części ludności jako siły roboczej dla Niemców, wyselekcjonowanie do germanizacji dzieci uznanych za wartościowe „rasowo”, oraz wysiedlenie pozostałych dalej na Wschód, gdzie w trudnych warunkach życiowych ich przyrost naturalny zostanie ograniczony. Dokładnie wliczano ponadto sprawy materialne, czyli jak przy pomocy skonfiskowanego mienia wysiedlonych sfinansować ten gigantyczny projekt, w tym zaplanowano przyszłe osadnictwo „germańskie”⁴¹. Niewątpliwie Generalplan Ost w pełni odpowiada definicji genocydu, można go nawet określić jako najbardziej dopracowany i całościowy jego długofalowy projekt, łączący techniki fizycznej likwidacji, biologicznego osłabienia, jak i oddziaływanie w obszarze politycznym, ekonomicznym, społecznym, kulturalnym i religijnym.

Jeżeli jednak spojrzymy na państwa sojusznice III Rzeszy zauważymy, że zarówno ustasze w Niezależnym Państwie Chorwackim (*Nezavisna Država Hrvatska* – NDH), jak OUN-UPA prowadziły tradycyjną etnopolitykę, której częścią było tradycyjne ludobójstwo, tradycyjne, gdyż nieodwołujące się do kryteriów rasowych. Regulacje prawne określające status Żydów i Romów w NDH były wprawdzie wzorowane na ustawach norymberskich, ale słabiej odwoływano się w nich do kryteriów rasowych, a silniej do kulturowych i religijnych. Od połowy 1941 do końca 1942 roku trwały tam masakry Serbów i innych osób wyznania prawosławnego, deportowano do Serbii serbskie elity, zmuszano ludność wiejską do zmiany religii z prawosławia na katolicyzm. Osłabiona, pozbawiona elit i zmuszona do porzucenia swojej religii ludność

---

⁴¹ Por. Cz. Madajczyk, *Einleitung*, w: Cz. Madajczyk et al. (red.), *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan*, München – New Providence – London – Paris 1994, s. V–XXI; idem, *Hitlerowskie ludobójstwo Żydów i Słowian: plany a decyzja o realizacji*, w: K. Dunin-Wąsowicz (red.), *Spółczesność polskie wobec martyrologii i walki Żydów w latach II wojny światowej*, Warszawa 1996, s. 9–17.

serbska miała ulec szybkiej asymilacji, czyli – mimo pewnych dyskusji w kierownictwie NDH na ten temat, gdyż byli także zwolennicy bardziej radykalnych metod – nie stosowano wobec niej kryteriów rasowych i działania te należy określić jako etnocyd⁴². OUN-B (Bandery) współdziałał latem 1941 roku, po ataku Niemiec na Związek Radziecki, z Niemcami w pogromach Żydów oraz aresztowaniach i egzekucjach Polaków. Pierwszym współudziałem w ludobójstwie była dokonana w kolaboracji z władzami niemieckimi eksterminacja ludności żydowskiej, w której uczestniczyli ukraińscy policjanci. Nie miało to jednak formy kolaboracji organizacyjnej, mimo że policjanci ci byli często ideologicznie związani z OUN, ich działania miały mocną podstawę w antysemickich nastrojach, a osoby uczestniczące w tej zbrodni i ich doświadczenie zostały następnie wykorzystane w UPA i genocydzie ludności polskiej. W 1943 roku OUN-B przystąpił do systematycznej akcji antypolskiej na Wołyniu, a następnie w Galicji Wschodniej. Dyskusyjne pozostaje, czy działania UPA były etnocydem – z celem usunięcia ludności polskiej z ziem uznawanych przez OUN za ukraińskie, czy genocydem – z celem jej fizycznej eksterminacji. Nie budzi wątpliwości, że w Galicji Wschodniej działania planowane jako mniej brutalne niż na Wołyniu przybierały w praktycznym działaniu formę genocydu, bo lokalnie ukraińscy dowódcy uznawali, że wezwania Polaków do opuszczenia tych ziem nic nie dadzą, więc trzeba ich wymordować⁴³. W latach 1943–1944 OUN-UPA zamordowała ok. 100 tys. Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej.

Zarówno OUN-UPA, jak i ustasze nie mieli w swoim programie rozbudowanej biopolityki. Ustasze nie mieli oporów wobec przemocy i fizycznej eksterminacji mniejszości narodowych, ale odrzucali eutanazję i aborcję. Osoby upośledzone fizycznie i psychicznie były chronione, jeżeli były Chorwatami. Budowano szkoły dla dzieci niewidomych,

---

⁴² Por. Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, Poznań 1983, t. I, s. 446–461. S.P. Ramet, *Nezavisna Država Hrvatska – Uvod*, w: S.P. Ramet (red.), *Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945. Zbornik radova*, Zagreb 2009, s. 7 podaje szacunek całościowych strat ludzkich dla Jugosławii 1027 tys., z tego w NDH 623 tys.

⁴³ G. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006, s. 377.

głuchych i niepełnosprawnych, mające przygotować je do samodzielnego życia. Wprawdzie sprawne sieroty dawano do adopcji w rodzinach, a dzieci niepełnosprawne umieszczano w odrębnych instytucjach wychowawczych, ale uważano je za integralną część wspólnoty narodowej. Zamiast negatywnej eugeniki prowadzona była w Chorwacji eugenika pozytywna, oparta na polityce pronatalnej, której częścią była mitologizacja rodziny i roli w niej matki⁴⁴.

Natomiast w polityce OUN-UPA genocyd mniejszości narodowych był częścią szeroko zakrojonego, totalitarnego projektu modernizacji narodu ukraińskiego. Realizacja tak rozumianej idei narodowej miała być pierwszym etapem budowy sprawiedliwego ładu społecznego, w którym odwoływano się do mitu „człowieka pracy” – gospodarza środków produkcji, a odrzucano kapitalizm. Prawo do posiadania własności prywatnej dawać miała wykonywana samemu praca, a wykorzystanie własności wbrew interesom narodu oznaczać miało jej konfiskatę. Państwo prowadzić miało planową gospodarkę, zapobiegając kryzysom. Faktycznie ideologia obydwu frakcji OUN zakładała tak daleką ingerencję państwa w gospodarkę, że uniemożliwiała jakąkolwiek demokrację. Gospodarstwa rolne mogły być nadawane także nie-Ukraińcom, jeżeli spełniali warunki do ich prowadzenia oraz wykazali się lojalnością wobec ukraińskiej idei narodowej podczas walk o własne państwo. W praktyce oznaczało to wykluczenie całej ludności polskiej. Ukształtowana miała zostać zróżnicowana własność: dzierżawna, prywatna, spółdzielcza i komunalna, chociaż państwo miało zachować własność w najważniejszych branżach. Rozważano wprowadzenie akcji pracowniczych, utworzenie kas chorych i funduszy emerytalnych. Zdawano sobie także sprawę, przed jakimi organizacyjnymi i finansowymi wyzwaniem stanie przemysłowa polityka przyszłego państwa ukraińskiego, wobec potrzeby stworzenia pewnych dziedzin gospodarki, koniecznych dla funkcjonowania państwa, ale i dokonania zmian strukturalnych. Szczególnie uprzemysłowienia wymagały zachodnie i centralne regiony planowanego państwa. Ponadto planowano dla pracowników rozbudowę świadczeń społecz-

---

⁴⁴ Por. R. Yeomans, *Fighting the White Plague Demography and Abortion in the Independent State of Croatia*, w: C. Promitzer, S. Trubeta, M. Turda, *Health, Hygiene, and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, Budapest 2011, s. 385–426. tutaj s. 421.

nych według zachodnich wzorów, których skala niewątpliwie przerażałaby możliwości planowanego państwa ukraińskiego. Planowano również powstanie rad pracowniczych, wprowadzenie indywidualnych i zbiorowych umów pracy, kodeksu pracy, płatnego odpoczynku, zakazu pracy małoletnich i nocnej pracy kobiet. W systemie z korporacyjnymi elementami nie miało być miejsca na strajki, bo nie byłoby wyzysku pracowników⁴⁵. W projekcie tym nie było natomiast biopolityki, odwołania się do wzorów niemieckich w tym zakresie.

Etnopolityka nie przeszła do historii wraz z zakończeniem wojny. Polska, Czechosłowacja, Węgry czy też Jugosławia po wojennym wstrząsie, który wywołał potężne konflikty narodowościowe i społeczne, musiały zostać na nowo ukształtowane jako państwa i społeczeństwa. Polska została podbita przez ZSRR, przesunięta o kilkadziesiąt kilometrów na Zachód, co wraz z eskalacją konfliktów narodowościowych podczas wojny uniemożliwiło odtworzenie przedwojennego społeczeństwa, w którym ponad 1/3 członków była niepolskiej narodowości. Należało na nowo stworzyć naród czechosłowacki: po frustracji klęską bez walki po konferencji monachijskiej, eskalacji konfliktu z mniejszością niemiecką, istnieniu w latach wojny niepodległego państwa słowackiego oraz anektowaniu przez ZSRR Rusi Zakarpackiej. Przebudowy wymagała Jugosławia, która w okresie II wojny rozdarła została najbardziej brutalnymi wewnętrznymi konfliktami. We wszystkich tych krajach realizowano wielkie projekty inżynierii społecznej, aczkolwiek w wersji nietotalitarnej, oraz tylko w Jugosławii pojawiły się w niej elementy genocydu.

Nie było też tak, by eugenika uległa potępieniu pod wpływem wojny. W Polsce zaczęła powracać do nauki i na uczelnie, czołowy polski eugenik, Leon Wernic, rozpoczął wykłady na Uniwersytecie Warszawskim, próbując łączyć eugenikę z genetyką i podjął starania odbudowy Towarzystwa Eugenicznego, które udało się na krótko reaktywować w 1947 roku. Otwarto kilkanaście poradni przedmażeńskich dla funkcjonariuszy Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, ale władze zwlekały z wprowadzeniem obowiązku poradnictwa przedślubnego.

---

⁴⁵ Por. A.I. Ribak, „Konceptija ukraińskoj derżavi v ideologii OUN (1939-j – 1950-ti roki)”, Ostrog 2007, maszynopis doktoratu Nacionalnij Universitet Ostrovska Akademiâ, Biblioteka Narodowa w Kijowie, s. 131, 145–147, 149–150, 152, 155.

W 1949 roku atmosfera wokół eugeniki zaczęła się niekorzystnie zmieniać pod wpływem informacji o eksterminacji pacjentów szpitali psychiatrycznych i eksperymentach dokonywanych na więźniach w niemieckich obozach koncentracyjnych. Doszła do tego kampania w bloku komunistycznym przeciwko genetyce i propagowanie teorii Trofima Łysenki. Polskie Towarzystwo Eugeniczne znikło w 1949 roku z życia publicznego, chociaż argumenty eugeniczne powracały jeszcze w dyskusjach w kolejnych latach⁴⁶.

Słabnięcie teorii rasistowskich oraz odrzucenie wyjaśnień problemów społecznych teoriami odwołującymi się do dziedziczności było długotrwałym procesem, co oznaczało, że po zakończeniu wojny eugenikę potępiano jako należącą do przeszłości, w Niemczech unieważniano odpowiednie regulacje prawne, ale w praktyce kontynuowano ją w wielu krajach w wersji nietotalitarnej i nierasistowskiej. W Stanach Zjednoczonych segregację rasową znoszono dopiero od lat sześćdziesiątych, kraje skandynawskie zakończyły programy eugeniczne na początku lat siedemdziesiątych XX wieku.

Abstract

Social Engineering: Between Biopolitics and Ethnopolitics

Social engineering comprises two major models of politics: ethnopolitics and biopolitics. Biopolitics aims to create a society whose government does not treat the right to decide about death as the main tool of politics and is responsible for life development and management. The most important task of this government is no longer to receive certain benefits, but to control them and increase their efficiency. Ethnopolitics, in turn, aims to create an ethnically homogenous state, although such projects were sometimes more complicated in terms of the structure of a nation. This article aims to look at the main directions in the development of social engineering projects in Central Europe (Germany), East-Central Europe (Poland and Ukraine), as well as on the border between the latter and Southeastern Europe (Croatia).

---

⁴⁶ O tym ostatnim okresie por. M. Gawin, *Rasa...*, s. 291–306.